

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ, Ο ΜΑΚΙΑΒΕΛΙ, Ο ΑΛΤΟΥΣΕΡ ΚΑΙ Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

του Γιάννη Μηλιού

Απρίλιος/ Ιούνιος 2020

| 47 |

1. Εισαγωγή

Το κείμενο του Λουί Αλτουσέρ που δημοσιεύουμε στις προηγούμενες σελίδες του περιοδικού (Αλτουσέρ 2020) είναι διπλά σημαντικό: τόσο για τις επισημάνσεις που περιέχει σχετικά με τη μαρξιστική θεωρία του καπιταλιστικού κράτους – τον πρωτεύοντα ρόλο του κατασταλτικού μηχανισμού του (της «βίας»), αλλά και τον ιδεολογικό-νομιμοποιητικό ρόλο που αυτός ο μηχανισμός επιτελεί, παράλληλα με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους –, όσο και για την κριτική προς τον Γκράμσι (ή ορισμένες ερμηνείες των γραπτών του τελευταίου, που αποτέλεσαν το υπόβαθρο της στρατηγικής των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων, για τον «δημοκρατικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό»).

Εντούτοις, το κείμενο αυτό περιέχει ένα εξόχως προβληματικό στοιχείο αναφορικά με τη γένεση και την ιστορία του καπιταλισμού, επομένως και αναφορικά με τη θεωρητική αντίληψη του τι συνιστά καπιταλισμό και τι όχι. Το στοιχείο αυτό βρίσκεται σε όλα τα κείμενα του Αλτουσέρ που αναφέρονται στον Μακιαβέλι, και αποτελεί τμήμα της ευρύτερης αντίληψής του για τη «φιλοσοφία της συνάντησης», ή την «αστάθμητη συνάντηση» μεταξύ κατόχου χρήματος και προλετάριου, από την οποία, σύμφωνα με τον Μαρξ, προέκυψε ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (βλ. παρακάτω). Ο Αλτουσέρ ισχυρίζεται ότι καίτοι στα κράτη της ιταλικής χερσονήσου έλαβε χώρα η «συνάντηση» κατόχου χρήματος και προλετάριου, εντούτοις η συνάντηση αυτή δεν στέριωσε διότι δεν δημιουργήθηκε εκεί ένα κράτος (α) απολυταρχικό, και (β) εθνικό (και μάλιστα, συγκεκριμένα, η «Ιταλία»!). Γράφει: «η ταξική κυριαρχία της παραγωγικής αστικής τάξης μπορούσε να εξασφαλιστεί μόνο με μια ορισμένη πολιτική μορφή, αυτήν της απόλυτης μοναρχίας» (σ. 36), «για το δημόσιο καλό, της σωτηρίας της Ιταλίας» (σ. 38). Αντίθετα, συνεχίζει, οι «υπάρχουσες Δημοκρατίες,¹ [...] ανήκουν στο παλιό φεουδαρχικό κόσμο που

¹ Όπως επισημάνθηκε και στο κείμενο του Αλτουσέρ, με τον όρο Δημοκρατία με κεφαλαίο Δ, μεταφράζουμε το «république», που αναφέρεται στο μη βασιλευόμενο πολιτειακό καθεστώς, στο οποίο η διακυβέρνηση θεωρείται δημόσιο ζήτημα (*res publica*) και όχι υπόθεση ενός ανώτατου άρχοντα που προσωποποιεί την εξουσία.

θα πρέπει να γκρεμιστεί, του οποίου πρέπει να καταστραφούν οι κρατικές μορφές προκειμένου να ιδρυθεί ένα νέο εθνικό κράτος υπό την κυριαρχία ενός νέου ηγεμόνα» (σ. 34).

Η προσέγγιση αυτή, που κατά βάση ακολουθεί τα πορίσματα ενός κυρίαρχου παραδοσιακού μαρξισμού της μεταπολεμικής περιόδου, ο οποίος διαμορφώθηκε σε αναφορά με το έργο του Βρετανού μαρξιστή ιστορικού Maurice Dobb, ουσιαστικά αναπαράγει μια εθνικιστική αντίληψη για την ιστορική εξέλιξη και, παρά τις διαβεβαιώσεις περί του αντιθέτου, μια σχηματική γραμμική εκδοχή περί της «διαδοχής» των τρόπων παραγωγής.

Με αφορμή λοιπόν το κείμενο του Αλτουσέρ, θα συζητήσουμε για τη γέννηση του καπιταλισμού, το αστικό κράτος, τον εθνικισμό και, βεβαίως, τον Μακιαβέλι και την εποχή του.

2. Για την ιστορία της «αστάθμητης συνάντησης»

2.1. Μαρξ: Η «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση»

ως «επαφή και αντιπαράθεση» κατόχου χρήματος και προλετάριου

Στα *Grundrisse* και στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ υποστηρίζει ότι για να «γεννηθεί» ιστορικά το κεφάλαιο, η κεφαλαιακή σχέση, «πρέπει να αντιπαρατεθούν και να έρθουν σε επαφή» (Μαρξ 1978-α: 739) δύο κοινωνικές μορφές που προϋπήρχαν του καπιταλισμού: ο κάτοχος χρήματος και ο χωρίς περιουσία (μέσα παραγωγής) προλετάριος. Η κεφαλαιακή σχέση διαμορφώθηκε μόνο όταν αυτές οι δύο κοινωνικές μορφές συν-δέθηκαν μεταξύ τους.

Ο Μαρξ αναφέρεται εδώ στην πρωταρχική συσσώρευση χρήματος και μέσων (παραγωγής και διαβίωσης) που μετατρέπονται σε κεφάλαιο μόνο μετά την «επαφή» τους με την «ελεύθερη» εργασία («ελεύθερη» από προσωπικές σχέσεις καταναγκασμού, αλλά επίσης «ελεύθερη» από την κατοχή μέσων παραγωγής – η συνθήκη της «διπλής ελευθερίας»). Οι δύο πόλοι της επαφής αυτής, από την οποία προέκυψε η κεφαλαιακή σχέση, ο κάτοχος χρήματος και ο προλετάριος, υπήρξαν το προϊόν ιστορικών διαδικασιών λίγο-πολύ ανεξάρτητων μεταξύ τους.

«Όπως τα μέσα παραγωγής και τα μέσα συντήρησης, έτσι και το χρήμα και το εμπόρευμα δεν είναι από μιας εξαρχής κεφάλαιο. Χρειάζεται να μετατραπούν σε κεφάλαιο. Η μετατροπή όμως αυτή μπορεί να συντελεστεί μονάχα κάτω από ορισμένους όρους που συνοψίζονται στα παρακάτω: πρέπει να αντιπαρατεθούν και να ρθουν σε επαφή δυο λογίων, πολύ διαφορετικοί ο ένας από τον άλλο, κάτοχοι εμπορευμάτων: από τη μία μεριά, κάτοχοι χρήματος, μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης, που σκοπός τους είναι ν' αξιοποιήσουν το ποσό αξίας που κατέχουν, αγοράζοντας ξένη εργατική δύναμη από την άλλη, ελεύθεροι εργάτες, πωλητές της δικής τους εργατικής δύναμης, κι επομένως πωλητές εργα-

σίας. Ελεύθεροι εργάτες με τη διπλή έννοια, με την έννοια πως ούτε αυτοί οι ίδιοι ανήκουν άμεσα στα μέσα παραγωγής, όπως οι δούλοι, οι δουλοπάροικοι κλπ., και με την έννοια πως ούτε και σ' αυτούς ανήκουν τα μέσα παραγωγής, όπως γίνεται λ.χ. στους αγρότες που διαχειρίζονται μόνοι το νοικοκυριό τους κλπ., απεναντίας είναι ελεύθεροι, απαλλαγμένοι απ' αυτά, τα στερούνται [...] Επομένως, το προτσές που δημιουργεί τη σχέση του κεφαλαίου δεν μπορεί να είναι άλλο από το προτσές χωρισμού του εργάτη από την ιδιοκτησία στους όρους της εργασίας του, ένα προτσές που, από τη μια μεριά, μετατρέπει σε κεφάλαιο τα μέσα συντήρησης και παραγωγής της κοινωνίας, και, από την άλλη, τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες» (Μαρξ 1978-α: 739).

Παρέθεσα αυτό το μακροσκελές απόσπασμα από τον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* ου ώστε να μου δοθεί η δυνατότητα να σχολιάσω την εσωτερική συνοχή της ανάλυσης του Μαρξ:

α) Ο κάτοχος χρήματος προϋπήρχε του καπιταλισμού. Μετατράπηκε σε καπιταλιστή όταν αντιπαρατέθηκε και ήρθε σε επαφή με το «ελεύθερο» (με τη διπλή έννοια) άτομο και διαμόρφωσε μαζί του μια μισθιακή σχέση.

β) Το ελεύθερο άτομο αναδύθηκε μέσα από πολλαπλές διαδικασίες τις οποίες ο Μαρξ περιγράφει συνοπτικά, εστιάζοντας κυρίως στην Αγγλία και τη Σκωτία, και οι οποίες επεκτείνονται σε αρκετούς αιώνες (χοντρικά από τον 14^ο μέχρι τον 19^ο αιώνα).

Η διπλή ελευθερία του προλετάριου αναφέρεται σε δύο διαδικασίες: (α) απελευθέρωση από όλες τις μορφές άμεσης προσωπικής εξάρτησης ή καταναγκασμού, (β) μια διαδικασία απαλλοτρίωσης του εργαζομένου από τα μέσα παραγωγής. Εντούτοις, ακόμα και η διαδικασία απελευθέρωσης, δηλαδή η «ελευθερία» (ιδιοκτησία του εαυτού) και η «ισότητα» (ίσα δικαιώματα απέναντι στον νόμο ή ακόμα και η ιδιότητα του πολίτη) αποτελούν τη μορφή μιας ιδιαίτερης σχέσης ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης: του καπιταλισμού.

«Όχι μόνο λοιπόν η ισότητα και η ελευθερία γίνονται σεβαστές στην ανταλλαγή που βασίζεται στις ανταλλακτικές αξίες, αλλά η ανταλλαγή ανταλλακτικών αξιών αποτελεί και την παραγωγική, πραγματική βάση κάθε *ισότητας και ελευθερίας*. Σαν καθαρές ιδέες, η ισότητα και ελευθερία δεν είναι παρά εξιδανικευμένες εκφράσεις της ανταλλαγής· αναπτυγμένες σε νομικές, πολιτικές, κοινωνικές σχέσεις, δεν είναι παρά η ίδια αυτή βάση υψωμένη σε ανώτερη δύναμη» (Μαρξ 1990: 177).²

² Ο Μαρξ έδειξε επίσης στο *Κεφάλαιο* ότι οι έννοιες ελευθερία και ισότητα εκφράζουν τις *προσίδιες μορφές της καπιταλιστικής πολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας*: «Η σφαίρα της κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής εμπορευμάτων, που μέσα στα πλαίσιά της κινείται η αγορά και η πούληση της εργατικής δύναμης, ήταν στην πραγματικότητα αληθινή Εδέμ των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Εδώ κυριαρχούν μόνο η ελευθε-

Αν στρέψουμε λοιπόν την προσοχή μας στη διαδικασία γένεσης της κεφαλαιακής σχέσης, το αποφασιστικό στοιχείο είναι το πώς κατέστη δυνατό «να αντιπαρατεθούν και να έρθουν σε επαφή» ο κάτοχος χρήματος και το χωρίς περιουσία άτομο. Ο ίδιος ο Μαρξ θέτει, αναφορικά με το σημείο αυτό, το κρίσιμο ερώτημα: με δεδομένο ότι οι αγρότες υπόκεινταν αρχικά όχι σε κατόχους χρήματος αλλά σε φεουδάρχες γαιοκτήμονες, ποιος ήταν ο κάτοχος χρήματος από τον οποίον προέκυψε, σε μια μεταγενέστερη ιστορική εποχή, ο καπιταλιστής;

«μπαίνει το ερώτημα, από πού προήλθαν αρχικά οι κεφαλαιοκράτες; Επειδή η απαλλοτρίωση του αγροτικού πληθυσμού δημιουργεί άμεσα μόνο μεγάλους γαιοκτήμονες» (Μαρξ 1978-α: 767).

Ο Μαρξ απαντάει στο *Κεφάλαιο* στην ερώτηση αυτή υποδεικνύοντας δύο κοινωνικές φιγούρες εξωτερικές ως προς τη σχέση γαιοκτήμονα-αγρότη:

«Ο μεσαίωνας όμως άφησε κληρονομιά δυο διαφορετικές μορφές του κεφαλαίου, που ωριμάζουν στους πιο διαφορετικούς κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς και που πριν από την εποχή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής θεωρούνται κεφάλαιο *quand meme* [παρ' όλα αυτά] – το τοκογλυφικό και το εμπορικό κεφάλαιο» (Μαρξ 1978-α: 774).

Και στο 4^ο κεφάλαιο του 1^{ου} τόμου, όταν εισάγει την έννοια του κεφαλαίου, ο Μαρξ σημειώνει:

«Ιστορικά το κεφάλαιο αντικρίζει παντού τη γαιοκτησία πρώτα με τη μορφή του χρήματος, σαν χρηματική περιουσία, εμπορικό κεφάλαιο και τοκογλυφικό κεφάλαιο. [...] Η αντίθεση ανάμεσα στη δύναμη της γαιοκτησίας που στηρίζεται σε σχέσεις προσωπικής υποταγής και κυριαρχίας και στην απρόσωπη δύναμη του χρήματος συνοψίζεται ξεκάθαρα στις δύο παρακάτω γαλλικές παροιμίες: “Nulle terre sans seigneur” [“Δεν υπάρχει γη χωρίς αφέντη”] και “L’argent n’a pas de maître” [“Το χρήμα δεν έχει αφεντικό”]» (Μαρξ 1978-α: 159).

ρία, η ισότητα, η ιδιοκτησία και ο Μπένθαμ. Ελευθερία! Επειδή ο αγοραστής και ο πωλητής ενός εμπορεύματος, λ.χ. της εργατικής δύναμης, υποτάσσονται μόνο στην ελεύθερη θέλησή τους [...]. Ισότητα! Επειδή σχετίζονται μεταξύ τους μόνο σαν κάτοχοι εμπορευμάτων και ανταλλάσσουν ισοδύναμο με ισοδύναμο. Ιδιοκτησία! Επειδή ο καθένας εξουσιάζει μόνο αυτό που είναι δικό του. Μπένθαμ! Επειδή ο καθένας νοιάζεται μόνο για τον εαυτό του [...]. Έτσι [...] επιτελούν όλοι εξαιτίας μιας προκαθορισμένης αρμονίας των πραγμάτων, ή κάτω από τα κελύσματα μιας παμπόνηρης πρόνοιας, μόνο το έργο του αμοιβαίου τους οφέλους, [...] του γενικού συμφέροντος» (Μαρξ 1978-α: 188-189). Βλ. επίσης Πασουκάνις 2017.

Την προβληματική αυτή είχε ήδη διατυπώσει ο Μαρξ αναλυτικά στα *Grundrisse*:

«Αυτό που μετατρέπεται σε κεφάλαιο με την κυριολεκτική έννοια, βιομηχανικό κεφάλαιο, είναι η κινητή – χρηματική – περιουσία που συσσωρεύεται με την τοκογλυφία – ιδιαίτερα αυτήν που ασκείται και ενάντια στη γαιοκτησία – και τα εμπορικά κέρδη. [...] δεν εμφανίζονται οι ίδιες σαν μορφές του κεφαλαίου, αλλά σαν προηγούμενες περιουσιακές μορφές, σαν προϋποθέσεις για το κεφάλαιο. [...] Όστε ο σχηματισμός του κεφαλαίου δεν ξεκινά από τη γαιοκτησία [...] αλλά από την περιουσία των εμπόρων και των τοκογλύφων» (Μαρξ 1990: 380-381, η έμφαση προστέθηκε).

Ο κάτοχος χρήματος, ο οποίος μετασχηματίζεται σε καπιταλιστή όταν «αντιπαράτεθεί και έρθει σε επαφή» με τον προλετάριο, δεν εντασσόταν στο εσωτερικό των κυρίαρχων ταξικών σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης, οι οποίες θεμελιώνονταν στην έγγεια ιδιοκτησία. Είναι μια ιστορική φιγούρα που προϋπήρχε των διαδικασιών προλεταριοποίησης, δηλαδή που προϋπήρχε της γέννησης του προλετάριου.

Παράλληλα, ο Μαρξ εστίασε την ανάλυσή του για την πρωταρχική συσσώρευση στις μεθόδους και τις πολιτικές που, μετά την επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, χρησιμοποιήθηκαν από το αστικό κράτος για την επιτάχυνση και διεύρυνση του αποχωρισμού των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής (αλλά και από όλους τους «αφέντες», με την προκαπιταλιστική έννοια του όρου).

«Αποικιακό σύστημα, δημόσια χρέη, φορολογικό βάρος, προστατευτισμός, εμπορικοί πόλεμοι κλπ., αυτοί οι βλαστοί της καθαυτού μανουφакτουρικής περιόδου αυξάνουν γιγάντια την περίοδο της παιδικής ηλικίας της μεγάλης βιομηχανίας. Η γέννησή της γιορτάστηκε με το μεγάλο ηρώδιο παιδομάζωμα. Όπως το βασιλικό πολεμικό ναυτικό έτσι και τα εργοστάσια στρατολογούν το προσωπικό τους με το στανιό» (Μαρξ 1978-α: 782).

2.2. Από τον Μπαλιμπάρ στους Ντελέζ-Γκουαταρί και τον Αλτουσέρ

Η αντίληψη του Μαρξ σχετικά με τη γένεση του καπιταλισμού μέσα από την «επαφή και αντιπαράθεση» μεταξύ του κατόχου χρήματος και του προλετάριου, που προϋπήρξαν πριν τη γέννηση του καπιταλισμού (πριν η «επαφή και αντιπαράθεση» λάβει τελικά χώρα) αποσιωπήθηκε από τον απλουστευτικό-εξελικτικιστικό μαρξισμό που κυριάρχησε στον αγγλοσαξονικό χώρο και ευρύτερα στον δυτικό κόσμο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο μαρξισμός αυτός αντιλαμβάνεται την ταξική πάλη και τη «μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό» ως «διαλεκτική» της μιας αντίφασης: η ταξική κυριαρχία μετασχη-

ματίζεται σε κάποιο «αντίθετό της», μέσα από τη συσσώρευση «ποσότητας» (κατά την αντιπαράθεση μεταξύ μιας κυρίαρχης τάξης και μιας κυριαρχούμενης), η οποία τελικώς οδηγεί σε μια «νέα ποιότητα» (μια νέα διάταξη ταξικής κυριαρχίας).³

Εφόσον η βασική αντίφαση στο καθεστώς της φεουδαρχίας ήταν μεταξύ φεουδαρχών και δουλοπάροικων, και εφόσον ο *τόπος της αντίφασης* αυτής ήταν κυρίως η *ύπαιθρος* (οι αγροτικές περιοχές κάθε κοινωνικού συσχετισμού), η μεταβολή «ποιότητας» από τη φεουδαρχική κοινωνική σχέση στην κοινωνική σχέση καπιταλιστή-εργάτη θα πρέπει να τοποθετείται επίσης στην *ύπαιθρο*! Επομένως, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, πρωταρχική συσσώρευση σημαίνει απλώς τον μετασχηματισμό των *υπαρχόντων παραγωγικών περιουσιακών στοιχείων* από τη φεουδαρχική στην καπιταλιστική μορφή ιδιοκτησίας, ή τη δημιουργία απαιτήσεων σε φεουδαρχικά περιουσιακά στοιχεία. Η μορφή της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας της γης μετασχηματίζεται επομένως σε πλήρη ιδιοκτησία, η οποία προσιδιάζει στην (αναδυόμενη) μορφή ιδιοκτησίας κατά την εποχή του καπιταλισμού. Με άλλα λόγια, αναδύονται οι νέου τύπου γαιοκτήμονες-παχτωτές, που νοικιάζουν τα κτήματά τους σε παραγωγούς. Αυτοί οι τελευταίοι, *σταδιακά* συγκεντρώνουν γη και γίνονται (από αρχικά αυτοαπασχολούμενοι ή μικροεπιχειρηματίες) καπιταλιστές, καθώς απασχολούν μισθωτούς εργάτες στις καλλιέργειές τους: για μια ακόμα φορά η «ποσότητα», που επισωρευόμενη και αυξανόμενη μετασχηματίζεται σε νέα ποιότητα.

«Αν υπάρχει κάποιο νόημα [...] στην ιδέα μιας πρωταρχικής συσσώρευσης (με το περιεχόμενο που δίνει ο Μαρξ στον όρο) *πριν την εποχή* της πλήρους ανάπτυξης της καπιταλιστικής παραγωγής, αυτή πρέπει να ερμηνευτεί πρώτα απ' όλα ως συσσώρευση καπιταλιστικών *απαιτήσεων* σε τίτλους υπαρχόντων περιουσιακών στοιχείων, οι οποίοι συσσωρεύονται αρχικά για κερδοσκοπικούς σκοπούς και σε δεύτερο επίπεδο ως συσσώρευση στα χέρια μιας τάξης η οποία, λόγω της ιδιαίτερης θέσης της στην κοινωνία, έχει σε τελευταία ανάλυση τη δυνατότητα να μετασχηματίζει αυτούς τους αποταμιευμένους (hoarded) τίτλους επί του πλούτου σε πραγματικά μέσα παραγωγής. Με άλλα λόγια, όταν μιλάμε για συσσώρευση με την ιστορική έννοια, πρέπει να αναφερόμαστε στην *ιδιοκτησία* περιουσιακών στοιχείων, και σε μια *μεταβίβαση* ιδιοκτησίας, και όχι στην ποσότητα των υπαρχόντων απτών εργαλείων παραγωγής» (Dobb 1975: 178).

³ Όπως σημειώνει ο Maurice Dobb, ο χαρακτηριστικότερος ίσως εκπρόσωπος αυτής της προσέγγισης: «Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα ζήτημα ποσοτικής αύξησης η οποία σε ένα συγκεκριμένο στάδιο επαρκεί για να επιφέρει μια ποιοτική αλλαγή» (Dobb 1975: 126). Σε αυτή την απλουστευτική, μονοδιάστατη προσέγγιση μπορεί να αντιπαρατεθεί η προβληματική του «επικαθορισμού» της κυρίαρχης ταξικής αντίθεσης από την πολλαπλότητα των δευτερευουσών αντιφάσεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού (βλ. π.χ. Althusser 2015: 133-190).

Η «διαλεκτική» της μονοδιάστατης ποσοτικής αύξησης, η οποία τελικώς οδηγεί σε ποιοτική αλλαγή, εφαρμόζεται λοιπόν για να ερμηνεύσει την ανάδυση και του καπιταλιστή, πέρα από την ανάδυση του νέου τύπου γαιοκτημόνα. Ο καπιταλιστής αναδύθηκε σύμφωνα με την αντίληψη αυτή περίπου δυο αιώνες μετά την κατάργηση της δουλοπαροικίας, μέσα από ένα μετασχηματισμό «ποσότητας σε ποιότητα» που σχετίζεται με

«μια μεγέθυνση των πόρων του μικρού ανθρώπου, η οποία να επαρκεί για να τον ωθήσει να παρέχει μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στα αποτελέσματα της μισθωμένης εργασίας παρά στην εργασία αυτού του ίδιου και της οικογένειάς του, και να σχετίζει, στους υπολογισμούς του, τα οφέλη από τη δραστηριότητά του όχι με τους κόπους του, αλλά με το κεφάλαιό του» (Dobb 1975: 126).

«Από τον τρόπο μικρής παραγωγής [...] γεννιέται ο καπιταλισμός» (Ντομπ 1982: 87).⁴

Ο πρώτος μαρξιστής μεταπολεμικά που επιχείρησε μια διερεύνηση της γέννησης του καπιταλισμού στη βάση της συλλογιστικής του Μαρξ, σύμφωνα με την οποία βασική προϋπόθεση αποτελεί το «να αντιπαρατεθούν και να 'ρθουν σε επαφή [...] από τη μία μεριά, κάτοχοι χρήματος, [...] από την άλλη, ελεύθεροι εργάτες» (Μαρξ 1978-α: 739), ήταν ο Étienne Balibar, στο συλλογικό έργο *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο* (Αλτουσέρ κ.ά. 2003), το οποίο κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1965. Ο Μπαλιμπάρ αναπτύσσει τη βασική αυτή θέση του Μαρξ, δίνοντας έμφαση στη «σχετικά ανεξάρτητη ιστορία» καθενός «από τα δύο στοιχεία που είναι απαραίτητα για τη συνοχή της δομής της καπιταλιστικής παραγωγής» (Balibar 2003: 563):

«τα στοιχεία που συνδυάζει η καπιταλιστική δομή έχουν διαφορετική και ανεξάρτητη προέλευση [...] ο σχηματισμός των ελεύθερων εργατών εμφανίζεται κυρίως με τη μορφή μετασχηματισμών των αγροτικών δομών, ενώ η δημιουργία των περιουσιών είναι αποτέλεσμα του εμπορικού και χρηματιστικού κεφαλαίου, που κινούνται έξω από αυτές τις δομές, στο “όριο” ή “στους πόρους της κοινωνίας”» (Balibar 2003: 565).

Από τη θέση αυτή προκύπτουν δύο συμπεράσματα: (α) αφενός, ότι αυτό που προϋπήρχε πριν τη γένεση της κεφαλαιακής σχέσης μπορεί να γίνει αντιληπτό ως ένα είδος προϊστορίας καθενός από τα στοιχεία τα οποία επρόκειτο να συνενωθούν για να σχηματίσουν την κεφαλαιακή σχέση, αλλά όχι ως η προϊστορία του καπιταλισμού, καθότι αυτή η σύμφυση των στοιχείων δεν ήταν προδιαγεγραμμένη· (β) αφετέρου, ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν αποτελεί το αποτέλεσμα μιας εξέλιξης-μετασχηματισμού του φεουδαρχικού

⁴ Βλ. Ντομπ κ.ά 1982. Για μια αναλυτική κριτική των απόψεων αυτών Milios 2018 και Μηλιός 2020, κεφ. 5.

τρόπου παραγωγής ως τέτοιου, καθότι:

«Δεν μετασχηματίστηκε η παλιά δομή από μόνη της, αντίθετα ως δομή στην κυριολεξία “εξαφανίστηκε”» (Balibar 2003: 567).

Το 1972, δηλαδή λίγα μόλις χρόνια μετά τη διεισδυτική ανάλυση του Μπαλιμπάρ, οι Gilles Deleuze and Félix Guattari (1983, 1987), υιοθέτησαν αντίστοιχα επιχειρήματα σχετικά με τις απαρχές του καπιταλισμού και εισήγαγαν τον όρο «συνάντηση» για να περιγράψουν την «αντιπαράθεση και επαφή» του κατόχου χρήματος με τον προλετάριο. Στην ανάλυσή τους δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην ιδέα ότι η «συνάντηση» δεν καθορίστηκε από κάποια αναγκαιότητα, αλλά από μια ιστορική ενδεχομενικότητα:

«Η συνάντηση θα μπορούσε να μην έχει λάβει χώρα, με τους ελεύθερους εργάτες και το χρηματικό κεφάλαιο να υπάρχουν “κατ’ ουσίαν” δίπλα-δίπλα» (Deleuze and Guattari 1983: 225).

Μόνο αρκετά αργότερα, το ίδιο θεωρητικό σχήμα έγινε αντικείμενο εκτενούς ανάλυσης από τον Λουί Αλτουσέρ, στα ύστερα γραπτά του για τον «Υλισμό της Συνάντησης», τα οποία εκδόθηκαν για πρώτη φορά το 1993-1994.⁵ Μία από τις βασικές θέσεις του Αλτουσέρ είναι ότι

«αντί να σκεφτόμαστε την τυχαιότητα σαν μορφή έκφρασης της αναγκαιότητας, ή μια εξαίρεση από αυτήν, πρέπει να σκεφτούμε την αναγκαιότητα ως αυτό που κατέστη αναγκαίο από τη συνάντηση των τυχαιοτήτων» (Althusser 2006: 261).

Συνέπεια της θέσης αυτής είναι ότι «δεν υπάρχει αιτία που να προηγείται των αποτελεσμάτων της» (Althusser 2006: 173). Σύμφωνα με τον Αλτουσέρ, τα κείμενα του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση δείχνουν ότι ο καπιταλισμός αναδύθηκε μέσα όχι απλώς από τη συνάντηση αλλά και το «δέσιμο της συνάντησης» μεταξύ του «κατόχου χρήματος» και του «προλετάριου που έχει απογυμνωθεί από τα πάντα, εκτός από την εργατική του δύναμη». Πρόκειται για δύο «στοιχεία» που προϋπήρχαν της συνάντησής τους. Αυτή η συνάντηση ήταν αστάθμητη (ενδεχομενική), δηλαδή δεν ήταν «προκαθορισμένο» ότι θα συμβεί (θα μπορούσε να μην έχει πραγματοποιηθεί!) ή ότι θα «δέσει»

⁵ Σύμφωνα με τον Αλτουσέρ, «Αυτός ο υλισμός αντιτίθεται, ως ένας εντελώς διαφορετικός τρόπος σκέψης, στους διάφορους τρέχοντες υλισμούς, συμπεριλαμβανομένων αυτών που ευρέως αποδίδονται στους Μαρξ, Ένγκελς και Λένιν, οι οποίοι, όπως και κάθε άλλος υλισμός εντός της παράδοσης του ορθολογισμού, είναι ένας υλισμός της αναγκαιότητας και της τελεολογίας, δηλαδή, μια μετασχηματισμένη, συγκεκαλυμμένη μορφή του ιδεαλισμού» (Althusser 2006: 167-68).

(θα μπορούσε να είναι μόνο προσωρινή και μικρής διάρκειας).

Ο Αλτουσέρ τονίζει ιδιαίτερα την άποψη ότι η συνάντηση δεν έλαβε απλώς χώρα, αλλά ότι αποκρυσταλλώθηκε σε μια ανθεκτική μορφή και επομένως αποδείχτηκε σταθερή στο χρόνο (Αλτουσέρ 2004: 88).

Ως επόμενο βήμα στην έρευνά του για τη γένεση του καπιταλισμού, ο Αλτουσέρ επιχειρεί να εντοπίσει την ιστορική μορφή του «κάτοχου χρήματος» και του «προλετάριου», πριν και κατά τη στιγμή της/των συνάντησής/σεών τους. Σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ, την οποία παρουσίασα στην ενότητα 2.1. αυτού του άρθρου (μια ανάλυση την οποία επιβεβαιώνει ο Μπαλιμπάρ στο *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, έργο που συνυπογράφει ο Αλτουσέρ), ο κάτοχος χρήματος δεν ήταν άλλος από τον κάτοχο «κινητή[ς] – χρηματική[ς] – περιουσία[ς] που συσσωρεύεται με την τοκογλυφία – ιδιαίτερα αυτήν που ασκείται και ενάντια στη γαιοκτησία – και τα εμπορικά κέρδη» (Μαρξ 1990: 380). Ωστόσο, ο Αλτουσέρ αμφισβητεί τώρα το σκεπτικό αυτό:

«Ό,τι ισχύει για την πρωταρχική συσσώρευση ισχύει και για τον άνθρωπο των σκούδων. Από πού προέρχεται αυτός ο άνθρωπος, κατά τον Μαρξ; Δεν γνωρίζουμε ακριβώς [...] Εάν για κάθε ορισμό του κεφαλαίου αρκούμαστε να κάνουμε λόγο, όπως ο Μαρξ, για χρηματική συσσώρευση που παράγει ένα πλεόνασμα – ένα χρηματικό όφελος ($X'' = X + X'$) – τότε μπορούμε όντως να κάνουμε λόγο για χρηματιστικό και εμπορικό καπιταλισμό. Αλλά πρόκειται τότε για καπιταλισμούς δίχως καπιταλιστές, για καπιταλισμούς δίχως εκμετάλλευση εργατικών χεριών, για καπιταλισμούς όπου η ανταλλαγή παίρνει περισσότερο ή λιγότερο τη μορφή μιας παρακράτησης που δεν υπακούει στο νόμο της αξίας, αλλά στις πρακτικές της άμεσης ή έμμεσης λεηλασίας. Και είναι σε αυτό το σημείο που συναντούμε κατά συνέπεια το μέγα ερώτημα της *αστικής τάξης*» (Αλτουσέρ 2004: 91-92).⁶

Αυτό που είναι εδώ αξιοσημείωτο, είναι ότι ο Αλτουσέρ γράφοντας «χωρίς εκμετάλλευση εργατικών χεριών», ανάγει το κέρδος του εμπορικού κεφαλαίου σε κάποιου είδους «εκμετάλλευση μέσω υφαρπαγής», ή «εκμετάλλευση σε βάρος των εμπορικών εταίρων». Το θεωρεί, δηλαδή, «μη παραγωγικό». Με τον τρόπο αυτό, φαίνεται να μοιράζεται παρόμοιες θέσεις, όσον αφορά τον χαρακτήρα και συνεπώς τη «μη συνάφεια» του εμπορίου και του εμπορικού κεφαλαίου με την ανάδυση του καπιταλισμού, με τους μαρξιστές συγγραφείς οι οποίοι αγνοούν εντελώς τον «κάτοχο χρήματος» και, στη βάση της «διαλεκτικής της μιας αντίφασης», αναζητούν τη γέννηση του καπιταλιστή

⁶ Με το να αμφισβητεί ο Αλτουσέρ τη χρηματική μορφή εμφάνισης (ύπαρξης) της κεφαλαιακής σχέσης, οδηγείται και στην ακόλουθη εξόχως προβληματική θέση: «στη Γαλλία χρειάστηκε να περιμένουμε την περίοδο από το 1850 έως το 1870 για να εγκαθιδρυθεί ο καπιταλισμός» (Αλτουσέρ 2004: 91).

είτε στους εύπορους αγρότες είτε στους γαιοκτήμονες.⁷ Με άλλα λόγια, ο Αλ-τουσέρ φαίνεται να μοιράζεται παρόμοιες θέσεις με τους μαρξιστές που επικρίνει ως εκφραστές ενός «υλισμού της αναγκαιότητας και της τελεολογίας». Όμως, για τον Μαρξ, παρά τις όποιες αντιφάσεις μπορεί να εντοπίσει κανείς σε ορισμένα γραπτά του, κάθε καπιταλιστική επιχείρηση, ανεξάρτητα από τον οικονομικό τομέα στον οποίο δραστηριοποιείται (πρωτογενή, δευτερογενή, κυκλοφορία, χρηματοπιστωτικό τομέα) είναι εξίσου παραγωγική, δηλαδή μια διαδικασία παραγωγής αξίας και υπεραξίας: μια διαδικασία αγοράς εμπορευμάτων («δημιουργία κόστους»), δηλαδή μέσω παραγωγής και εργασιακής δύναμης, με σκοπό την πώληση εμπορευμάτων, κατά κανόνα διαφορετικής μορφής και αξίας χρήσης με σκοπό το μέγιστο δυνατό κέρδος (παραγωγής υπεραξίας). Πρόκειται για μια διαδικασία ενοποίησης της παραγωγής και της κυκλοφορίας που αποτελεί ίδιον της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής ως ολότητας. Όπως γράφει στα *Grundrisse*:

«Ωστόσο, στο μέτρο που η ίδια η κυκλοφορία δημιουργεί κόστη και απαιτεί υπερεργασία, εμφανίζεται η ίδια να περιλαμβάνεται στην παραγωγική διαδικασία [...] η κυκλοφορία εμφανίζεται σαν συνθετικό στοιχείο της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας» (Μαρξ 1990: 397).⁸

3. Το «δέσιμο της συνάντησης»

Τι σημαίνει όμως ότι η «συνάντηση» του κατόχου χρήματος και του προλετάριου στέρωσε («έδεσε»); Σημαίνει, πολύ απλά, ότι ο καπιταλισμός εδραιώθηκε ως κοινωνικό σύστημα.

Όμως, ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα δεν είναι απλώς η μισθωτή

⁷ Είναι χαρακτηριστική η επιχειρηματολογία του Μ. Ντομπ, ο οποίος γράφει: «Μπορεί να χαρακτηριστεί ένα είδος “εκμετάλλευσης μέσω του εμπορίου”, μέσω της οποίας εισρέει στο εμπορικό κεφάλαιο ένα πλεόνασμα σε βάρος τόσο των τεχνιτών των πόλεων και του αγρότη παραγωγού της υπαίθρου, ακόμη και εις βάρος του πιο ισχυρού αριστοκράτη καταναλωτή, από τους οποίους ένα μέρος του φεουδαρχικού εισοδήματος ή της φεουδαρχικής συσσώρευσης περνάει στα χέρια της αστικής τάξης» (Dobb 1975: 88). Στην παράδοση που εγκαινίασε η ανάλυση του Ντομπ, το εμπόριο και η εμπορική επιχείρηση θεωρείται συστατικό στοιχείο της φεουδαρχίας: «Η τάση της ιστορικής έρευνας είναι να τοποθετεί τις πόλεις μέσα στο φεουδαλικό τρόπο παραγωγής και να δέχεται το συμβιβάσιμο πόλεων και ευρωπαϊκού φεουδαλισμού, τη φεουδαλική προέλευση των πόλεων καθώς ακόμη και τον οργανικό ρόλο του εμπορικού κεφαλαίου μέσα στο φεουδαλικό τρόπο παραγωγής» (Μέρινγκτον 1982: 252).

⁸ Και στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ σημειώνει: «ο κλάδος των μεταφορών, η διαφύλαξη και η διανομή των εμπορευμάτων με μορφή καταναλώσιμη πρέπει να θεωρούνται σαν προτσές παραγωγής που συνεχίζονται μέσα στο προτσές κυκλοφορίας» (Μαρξ 1978-β: 339). Βλ. αναλυτικότερα Milios 2018 και Μηλιός 2020, κεφ. 5.6.

σχέση. Μισθωτή εργασία υπήρχε, κατά περίπτωση σημαντικά διαδεδομένη, πολύ πριν τη γένεση του καπιταλισμού.⁹ Σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, υφίσταται μια σειρά από θεμελιώδη χαρακτηριστικά, τα οποία, κατά τη διασύνδεσή τους, συγκροτούν τον καπιταλισμό και τον διακρίνουν από κάθε άλλο κοινωνικό σύστημα: (α) μισθωτή εργασία, (β) εκχρηματισμός της συνολικής οικονομίας (χρήμα που τίκτει χρήμα), (γ) συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και αποχωρισμός του καπιταλιστή από την καθαυτό εργασιακή διαδικασία, (δ) ελεύθερος ανταγωνισμός και συγκρότηση των ατομικών κεφαλαίων σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο, (ε) ο χρηματοπιστωτικός τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου, (στ) η διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης δικαιοπολιτικής και ιδεολογικής δομής και η αντιστοιχούσα σε αυτήν κρατική μορφή (Milios 2018 και Μηλιός 2020, κεφ. 1).

Στη θεωρητική και ιστορική ανάλυση που περιέχεται στο πιο πρόσφατο βιβλίο μου (Milios 2018, Μηλιός 2020) κατέληξα σε ένα συμπέρασμα ανάλογο με εκείνο το οποίο ακροθιγώς παρουσιάζει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*:

«Τις πρώτες αρχές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τις βρίσκουμε κιόλας σποραδικά στο 14^ο και 15^ο αιώνα σε μερικές πόλεις της Μεσογείου» (Μαρξ 1978-β: 740).

«Στην Ιταλία, όπου η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύχθηκε νωρίτερα από αλλού, [...] [ο] προγραμμαμένο[ς] προλετάριο[ς], [...] βρήκε έτοιμα τα καινούργια αφεντικά στις πόλεις» (Μαρξ, 1978-α: 741).

Στην ιταλική χερσόνησο, δημιουργήθηκε σταδιακά, ήδη από τον 9^ο αιώνα, μια σειρά από ναυτικές-εμπορικές πόλεις-κράτη. Σημαντικότερο ήταν το Αμάφι αρχικά, και στη συνέχεια, η Πίζα, η Γένοβα και η Βενετία, από τον 11^ο και 12^ο αιώνα.

Παρότι η εμπορική κυριαρχία της Βενετίας αρχικά στην Αδριατική και στη συνέχεια στη Μεσόγειο στηρίχτηκε αρχικά σε μεγάλο βαθμό στο δουλεμπόριο που διεξήγαγε με το Βυζάντιο, οι σχέσεις δουλοκτησίας στο εσωτερικό της βενετικής επικράτειας περιορίστηκαν σε οριακό επίπεδο.

Με την υποχώρηση της δουλείας στις πόλεις-κράτη της ιταλικής χερσονήσου προς όφελος της εργασίας θεσμικά ελεύθερων ανθρώπων ήδη από τον 11^ο αιώνα, ένας νέος προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χρηματοπαραγωγικών οικονομικών σχέσεων κυριάρχησε στο θαλάσσιο εμπόριο και στις ευρύτε-

⁹ «Στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, όπως γνωρίζουμε από τα κατάστιχα του Ερεχθείου, ένα ύψος μισθού μιας δραχμής ημερησίως ήταν συνηθισμένο. Η ημερήσια πληρωμή των ναυτών ήταν επίσης μεταξύ μιας δραχμής ημερησίως [...] και μισής δραχμής [...] και η ημερήσια πληρωμή των δικαστών [dicasts: ταυτόχρονα δικαστές και ένορκοι, ΓΜ] ήταν μισή δραχμή από το 425 και μετά» (Ste. Croix 2004: 43). «Οι φτωχότερες γυναίκες της Αθήνας και, πιθανότατα, άλλων πόλεων εργάζονταν επίσης για μισθούς» (Kyratas 2011: 105).

ρες οικονομικές δραστηριότητες, ο οποίος συνδύαζε τη μισθωτή σχέση με συμβρακτικά σχήματα διαφόρων μορφών, μέσω των οποίων ο άμεσα εργαζόμενος διατηρούσε ακόμα κάποιου τύπου πρόσβαση στην κυριότητα των μέσων παραγωγής.

Μπορούμε να ονομάσουμε αυτόν τον νέο προκαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής *συμβολαιακό χρηματοπαραγωγικό τρόπο παραγωγής*, για να τονίσουμε την ειδική συμβολαιακή σχέση μεταξύ του κατόχου χρήματος και του εργαζόμενου, που επέτρεπε στον τελευταίο να έχει πρόσβαση σε «κεφάλαιο» και «κέρδος» (βλ. αναλυτικά Μηλιός 2020, κεφ. 7).

Ο ιδιοκτήτης χρήματος ερχόταν σε επαφή με τον εργαζόμενο που ήταν ελεύθερος (απαλλαγμένος) από κάθε μορφή προσωπικής εξάρτησης ή δουλείας, αλλά που δεν ήταν «ελεύθερος» από μέσα παραγωγής. Με άλλα λόγια, δεν ήταν προλετάριος, έστω και αν ένα μέρος του εισοδήματός του προερχόταν από την καταβολή μισθού. Ο *συμβολαιακός χρηματοπαραγωγικός τρόπος παραγωγής* συνεπαγόταν μια σχέση οικονομικής εκμετάλλευσης του εργαζόμενου από τον ιδιοκτήτη χρήματος, ο οποίος ιδιοποιείτο την υπερεργασία του εργαζόμενου. Ο ιδιοκτήτης χρήματος και ο «διαχειριστής» συγκέντρωσαν τόσο την κυριότητα όσο και την κατοχή (διαχείριση) των μέσων παραγωγής. Ωστόσο, ο εργαζόμενος είχε επίσης (περιορισμένη) πρόσβαση στην κυριότητα των μέσων παραγωγής (του «κεφαλαίου»), τόσο μέσω της συμμετοχής στη «διανομή των κερδών», όσο και μέσω του δικαιώματος εμπορίας ιδίων εμπορευμάτων.

Μπορούμε να ισχυριστούμε λοιπόν ότι στις πόλεις-κράτη της βόρειας ιταλικής χερσονήσου, η πρόσβαση στην κυριότητα του «κεφαλαίου» εκ μέρους των εργαζομένων αποτελούσε έκφραση της ικανότητάς τους να αντιστέκονται στην αύξηση της εκμετάλλευσης από μια ολιγαρχία κατόχων χρήματος, στο εσωτερικό ενός κράτους που εξέφραζε τα ταξικά συμφέροντα αυτής της ολιγαρχίας.

Στα εμπορικά ταξίδια στη Μεσόγειο, τα μέλη του πληρώματος λάμβαναν ένα ποσοστό της τελικής απόδοσης της «επιχείρησης», το οποίο υπερέβαινε το επίπεδο του όποιου μισθού τούς είχε ήδη καταβληθεί από τον «διαχειριστή» ή τον «στατικό έμπορο» (ιδιοκτήτη χρήματος). Επίσης, από ένα σημείο και μετά οι ναυτικοί ήταν εταίροι και ως «έμποροι», καθώς μετέφεραν και δικά τους εμπορεύματα σε κάθε εμπορικό ταξίδι, και επομένως, ακόμη και αν λάμβαναν μισθό, δεν είχαν μετατραπεί σε προλετάριους, δεδομένου ότι διέθεταν μέρος του εμπορικού «κεφαλαίου που επενδύθηκε» στην επιχείρηση.¹⁰

¹⁰ Όπως γράφει ο Φρέντερικ Λέιν, αναφερόμενος στη Βενετία πριν από το δέκατο τέταρτο αιώνα, «Ο ημερήσιος μισθός ήταν μόνο ένα μέρος αυτού που ο ναυτικός ανέμενε να κερδίσει από ένα ταξίδι. Στα εμπορικά ταξίδια, όλοι είχαν δικαιώματα να μεταφέρουν εμπορεύματα με τα οποία να εμπορεύονται» (Lane 1973: 168). «Στη θάλασσα, ήταν έμποροι καθώς και ναυτικοί ή κωπηλάτες, έτσι ώστε να είναι δύσκολο

Ο συμβολαϊακός χρηματοπαραγωγικός τρόπος παραγωγής κυριάρχησε στον βενετικό κοινωνικό σχηματισμό, τόσο αναφορικά με το θαλάσσιο εμπόριο, όσο και στις μανιφακτούρες που ίδρυσε το κράτος για την παραγωγή πλοίων (Arsenale), σκοινιών (Tana) και νομισμάτων (Zecca). Οι μάστορες που με τους μαθητευόμενους ή τους λίγους μισθωτούς τους δούλευαν σε αυτές τις μανιφακτούρες, ήταν υπεργολάβοι και ταυτόχρονα μικροεπιχειρηματίες στα δικά τους καταστήματα.

Εντούτοις, η κυριαρχία του συμβολαϊακού χρηματοπαραγωγικού τρόπου παραγωγής δημιούργησε ένα οικονομικό-πολιτικό σύστημα ιδιαίτερης ισχύος, που μπόρεσε να εκμεταλλευτεί την ραγδαία διάδοση των χρηματοπαραγωγικών οικονομικών δραστηριοτήτων (συμπεριλαμβανομένης της ληστείας και πειρατείας) που δημιούργησαν οι σταυροφορίες (1^η: 1096-1099, 2^η: 1147-1149, 3^η: 1189-1192, 4^η: 1202-1204 – κατάληψη Κωνσταντινούπολης), αλλά και την κάμψη της ισχύος και εσωτερικής συνοχής της βυζαντινής αυτοκρατορίας – καθώς η επέκταση των φεουδαρχικών σχέσεων δρούσε καταλυτικά για την αυτονόμηση επαρχιών, ενώ παράλληλα οι πόλεμοι και οι εισβολές ενέτειναν την εξασθένηση και αποσάθρωση του βυζαντινού κράτους.

Ήταν αυτό το σύστημα που δημιούργησε τους όρους ώστε η Βενετία να μετατραπεί από μια πρώην βυζαντινή επαρχία σε ένα ανεξάρτητο κοινωνικό σχηματισμό, από σύμμαχο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στον κατακτητή της Κωνσταντινούπολης, και από μια επαρχιακή εμπορική πόλη στην Αδριατική σε μια μεγάλη αποικιακή δύναμη – τόσο στην ιταλική χερσόνησο όσο και στη Μεσόγειο. Παρά το γεγονός ότι όλη η διαδικασία συνδέθηκε με πολλαπλές ιστορικές ενδεχομενικότητες – μια αλληλουχία τυχαίων περιστάσεων και συμπτωματικών αιτιών – μια εξήγηση για αυτή την εξαιρετική ανοδική πορεία πρέπει εξίσου να αναζητηθεί στον κοινωνικό χαρακτήρα ή την εσωτερική δομή και συνεκτικότητα της βενετικής κοινωνίας και στην εξ αυτών απορρέουσα ισχύ του βενετικού κράτους.

Ο κύριος κάτοχος χρήματος στον βενετικό κοινωνικό σχηματισμό δεν ήταν ο μεμονωμένος έμπορος, εφοπλιστής ή ιδιοκτήτης μανουφακτούρας αλλά το ίδιο το βενετικό κράτος. Ακόμα και τα (εμπορικά) πλοία ήταν υπό κρατική ιδιοκτησία και εκμισθώνονταν για μια συγκεκριμένη αποστολή σε μεμονωμένους εμπόρους. Με άλλα λόγια, η οικονομική ανέλιξη της Βενετίας δεν είχε ως «πρωταγωνιστή» την «ιδιωτική πρωτοβουλία» κάποιων τολμηρών εμπόρων ή οποιωνδήποτε άλλων «αυτοδημιούργητων» ατόμων που ωθούνε από την εγωιστική τους φύση «ανέλαβαν επιχειρηματικούς κινδύνους». Κινητήρια δύναμη της οικονομικής ανόδου της Βενετίας ήταν η συλλογικότητα μιας τάξης πατρικών, η οποία έχοντας οργανωθεί από τις αρχές του ενδέ-

τον δωδέκατο ή ακόμα και τον δέκατο τρίτο αιώνα να τραβήξει κανείς τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ του ταξιδεύοντος εμπόρου και εμπόρου-ναυτικού. [...] Το χάσμα μεταξύ των ναυτικών και των εμπόρων δημιουργήθηκε όταν οι ταξιδεύοντες έμποροι μετατράπηκαν σε σταθερά εγκατεστημένους εμπόρους» (Lane 1973: 168).

κατου αιώνα ως στρατιωτικό-ναυτικό κράτος, λειτουργούσε τόσο ως συντονιστής όσο και ως κύριος «διαχειριστής» μιας πλειάδας οικονομικών επιχειρήσεων: εμπόριο, πειρατεία, λεηλασία, δουλεμπόριο, πόλεμος.

Η Βενετία παρέμενε μέχρι τα τέλη του 14^{ου} αιώνα μια προκαπιταλιστική οικονομία και κοινωνία υπό την οικονομική, πολιτική και κοινωνική κυριαρχία μιας κατηγορίας προκαπιταλιστών εμπόρων, πλοιοκτητών και διευθυντών κρατικών επιχειρήσεων. Οι οικονομικές δραστηριότητες της βενετικής κυρίαρχης τάξης αποτελούσαν μια ανολοκλήρωτη διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης, με την έννοια που έδωσε ο Μαρξ στον όρο. Ο ένας πόλος της διαδικασίας, οι Βενετοί κάτοχοι χρήματος και το κράτος τους, είχαν ήδη προσλάβει τα σαφή χαρακτηριστικά μιας νόθας αστικής τάξης. Ο άλλος πόλος, ωστόσο, ο χωρίς παραγωγική ιδιοκτησία ελεύθερος προλετάριος, δεν είχε ακόμη αναδυθεί και αυτός είναι ακριβώς ο λόγος που ονομάζουμε την αστική τάξη «νόθα». Αυτοί που αμείβονταν με μισθό, αδιάφορο αν ήταν φτωχοί, εξακολουθούσαν εντούτοις να μετέχουν στην κυριότητα των μέσων παραγωγής μέσω «συνεταιριστικών» μορφών που βασίζονταν ακριβώς στο γεγονός ότι ήταν (και) μισθωτοί.

Εντούτοις, μια σειρά από αστάθμητα ιστορικά γεγονότα, που σχετίζονται κυρίως με τους οικονομικούς ανταγωνισμούς, τους επαναλαμβανόμενους καταστροφικούς βενετο-γενουατικούς πολέμους που ξεκινούν τον δέκατο τρίτο αιώνα, τις κρίσεις στο βενετικό αποικιακό σύστημα και την πανώλη, λειτούργησαν ως οι ιστορικές συνθήκες και οι παράγοντες που τελικά οδήγησαν στην επικράτηση στον βενετικό κοινωνικό σχηματισμό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής κατά το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα. Αυτές οι συνθήκες οδήγησαν στο σχηματισμό, στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, τεράστιων μανουφакτουρικών επιχειρήσεων υπό κρατική ιδιοκτησία, οι οποίες οργανώθηκαν με βάση τη σχέση κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας. Η συνάντηση του χωρίς ιδιοκτησία ή πρόσβαση στην κυριότητα των μέσων παραγωγής προλετάριου με τον συλλογικό κάτοχο χρήματος του βενετικού κράτους «στέριωσε» σε αυτές τις μανουφакτούρες. Παράλληλα, όλες οι μη μισθωτές πηγές εισοδήματος της πλειοψηφίας των ναυτικών περιορίστηκαν δραστικά, δημιουργώντας ένα προλεταριάτο μισθωτών ναυτικών. Και στην περίπτωση αυτή, οι κάτοχοι χρήματος στους οποίους δημοπρατείτο για μια ή περισσότερες εμπορικές αποστολές το δικαίωμα χρήσης των κρατικών πλοίων, και οι εφοπλιστές που κατείχαν δικά τους ιδιωτικά πλοία, μετατρέπονταν σε καπιταλιστές, καθώς «στεριώνει» πλέον η «επαφή» τους με τους αναδυόμενους προλετάριους. Σε όλες τις περιπτώσεις όπου υπήρχε έλλειψη «ελεύθερης εργασίας», οι μορφές καταναγκαστικής εργασίας επανεμφανίζονται ως η «αναγκαία» εκδήλωση της «επιχειρηματικότητας».

Τέλος, προκειμένου να υποστηριχθούν οι πολεμικές επιχειρήσεις, δημιουργήθηκε ένα τεράστιο εσωτερικό δημόσιο χρέος και μια αντίστοιχη δευτερογενής αγορά κρατικών ομολόγων, που αφενός εξέθρεψε μια προηγμένη

δημοσιονομική διαχείριση και τις αντίστοιχες δημοσιονομικές πολιτικές και τεχνικές, και αφετέρου εδραίωσε και επέκτεινε σημαντικά την καπιταλιστική χρηματοπιστωτική σφαίρα. Μέχρι τα τέλη του δέκατου τέταρτου αιώνα, η Βενετία είχε αναδειχθεί σε έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, εισάγοντας ουσιαστικά τον καπιταλισμό στην Ευρώπη, όντας παράλληλα θαλασσοκράτειρα στην Αδριατική και τη Μεσόγειο.

Η Βενετία παρέμεινε ένας καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός από το τέλος του 14^{ου} αιώνα μέχρι την τελική υποταγή της Δημοκρατίας στον Ναπολέοντα το 1797. Με την εξάπλωση του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη, την επέκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την εδραίωση μεγάλων ευρωπαϊκών εδαφικών κρατών, λαμβάνει χώρα μια αναδιάρθρωση της βενετικής οικονομίας, με κύριο χαρακτηριστικό την ταχεία ανάπτυξη της βιομηχανικής-μανουφакτουρικής και της χρηματοπιστωτικής σφαίρας. Η Βενετία αναδεικνύεται και παραμένει σημαντική αποικιακή δύναμη στη Μεσόγειο, με την αποικιακή της επικράτεια να εκτείνεται αφενός στην ανατολική Μεσόγειο, το Αιγαίο, τη Δαλματία και την Ίστρια (Stato da Màr) και αφετέρου στην ηπειρωτική ιταλική χερσόνησο (Domini di Terraferma, όπου περιλαμβάνονται το Bergamo, η Brescia, η Verona, η Padova και άλλες πόλεις). Παρά την οθωμανική επέκταση, η οποία σταδιακά απέκοπτε, από τον 16^ο αιώνα και μετά, τις ανατολικές αποικίες της Βενετίας, οι δύο ζώνες αποικιακών κτήσεων διατηρήθηκαν μέχρι την κατάλυση της Δημοκρατίας, το 1797.

Η βενετική αυτοκρατορία διαμορφώθηκε έτσι ως υβριδική κυριαρχία, κάπου ανάμεσα σε αποικιακή επικράτεια και σε μια συνομοσπονδία κτήσεων, καθομιά από τις οποίες διέθετε μια ανάλογη, αλλά και διακριτή, «τοπική» ταυτότητα.¹¹ Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τη βενετική Κρήτη, όπου, από τον 14^ο αιώνα, η καθολική ή λατινική (κυρίως βενετικής προέλευσης) μειονότητα μιλούσε πλέον την τοπική ελληνοκρητική διάλεκτο,¹² η διαίρεση ανάμεσα στο ορθόδοξο και το καθολικό δόγμα είχε σχετικο-

¹¹ Αυτές οι ταυτότητες είναι, φυσικά, πολύ δύσκολο να γίνουν αντιληπτές από όλους εκείνους που παραμένουν προσκολλημένοι στην ιδεολογία της «εθνικής συνέχειας» και αντιλαμβάνονται το Stato da Màr ως κυρίως «ελληνικό» και την Terraferma ως «ιταλική».

¹² «[...] η κοινή γλώσσα της Κρήτης ήταν η ελληνική, δηλαδή η κρητική διάλεκτος, και μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε η χρήση της ιταλικής περιοριζόταν περισσότερο ή λιγότερο στις σφαίρες της διοίκησης και του πολιτισμού. Οι μορφωμένοι άνδρες ήταν βεβαίως δίγλωσσοι, αλλά είναι σαφές από έγγραφα του δέκατου έκτου αιώνα ότι οι γυναίκες, ακόμη και από ευγενείς βενετικές οικογένειες, γνώριζαν συνήθως μόνο την ελληνική. Τα ελληνικά γράφονταν τόσο με ελληνικούς χαρακτήρες όσο και με λατινικούς και πολλά χειρόγραφα λογοτεχνικών έργων επιβιώνουν στο λατινικό αλφάβητο» (Holton 2006: 14). Είναι ενδιαφέρον ότι ο Βιτσέντζος Κορνάρος, ο σημαντικότερος Κρητικός ρομαντικός ποιητής, συγγραφέας του *Ερωτόκριτου* στην τοπική κρητική διάλεκτο, ήταν βενετικής καταγωγής, γόνος της διάσημης οικογένειας πατρικών Cornaro. Όπως επισημαίνει ο David Holton, ανασκοπώντας τα έργα του

ποιηθεί μεταξύ των κατοίκων του νησιού,¹³ οι κρητικές ορθόδοξες και καθολικές ελίτ είχαν αναπτύξει στενούς οικονομικούς και πολιτικούς δεσμούς με τους Βενετούς πατρικίους,¹⁴ η αναγεννησιακή τέχνη άκμαζε στην Κάντια (Ηράκλειο) και στις άλλες σημαντικές πόλεις της Κρήτης σχεδόν στον ίδιο βαθμό όπως στις πόλεις της ιταλικής χερσονήσου. Σε αυτό το πλαίσιο διαμορφώθηκε μια νέα ταυτότητα συλλογικού ανήκειν, η οποία δεν ήταν ούτε βενετική ούτε βυζαντινή (ούτε, πολύ περισσότερο, «ελληνική» ή «ιταλική») αλλά κρητική.

Η βενετική Δημοκρατία είχε αποκτήσει τα δύο βασικά χαρακτηριστικά ενός καπιταλιστικού τύπου κράτους ήδη από τον δέκατο τέταρτο αιώνα: (α) την απρόσωπη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών που βασίζονται στην «κυριαρχία του νόμου» και στην «ίση δικαιοσύνη» για όλους τους κατοίκους της βενετικής επικράτειας, ανεξάρτητα από το ιδιαίτερο κοινωνικό τους στάτους (πατρίκιοι, πολίτες από γέννηση, λαϊκοί («*porolagi*»), μετανάστες, υπηρέτες ή δούλοι), και (β) τη «σχετική αυτονομία» του κράτους και των πολιτικών και οικονομικών του λειτουργιών ή παρεμβάσεων από τις επιμέρους μερίδες της άρχουσας τάξης, έτσι ώστε να εμπεδώνονται τα στρατηγικά συμφέροντα της βενετικής αστικής τάξης ως «κοινά συμφέροντα» της Δημοκρατίας. Και τα δύο στοιχεία διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της συναίνεσης των εξουσιαζόμενων τάξεων προς την πολιτική εξουσία, αλλά και των αποικιακών πληθυσμών και των μεταναστών που εγκαθίσταντο στη Βενετία από άλλα μέρη της Μεσογείου και την ιταλική χερσόνησο.¹⁵

Όντας όχι απλώς μια πόλη-κράτος, αλλά μια αποικιακή αυτοκρατορία, η Βενετία ανέπτυξε θεσμούς και τεχνικές μέσω των οποίων ετερογενείς πληθυ-

Στυλιανού Αλεξίου, του Γιάννη Μαυρομάτη και του Peter Warren, «οι περισσότεροι επιστήμονες δέχονται [...] την ταυτοποίηση του ποιητή με τον Vincenzo Cornaro, γιο του Giacomo και αδελφό του Andrea, ο οποίος έζησε από το 1553 έως το 1613/1614» (Holton 2006: 298).

¹³ «Στις θρησκευτικές ή κοσμικές γιορτές οι μεγαλοπρεπείς πομπές προσέλκυσαν μεγάλο κοινό τόσο ορθόδοξων όσο και καθολικών» (Maltezou 2006: 44).

¹⁴ «Οι κάτοικοι της Κρήτης ήταν οι πιο συχνόι αποδέκτες ειδικών ευνοιών στη ναυτική αυτοκρατορία, λαμβάνοντας πολύ περισσότερο από το ήμισυ του συνολικού αριθμού των *grazie* που καταγράφηκαν για το *stato da màr*. Δεδομένου ότι η ελίτ των Βενετοκρητών ήταν στενά συνδεδεμένη με τη βενετική αριστοκρατία μέσω σχέσεων γάμου ή επιχειρηματικών συνεργασιών, είχε μεγαλύτερη πρόσβαση στις αναγκαίες διασυνδέσεις για να εισαγάγει ένα αίτημα στον λαβύρινθο των βενετικών συμβουλίων και να εξασφαλίσει ότι θα γινόταν δεκτή σε μια ευμενή ακρόαση» (O'Connell 2009: 101).

¹⁵ Ο Φρέντερικ Λέιν σχολιάζει ως εξής τον πολυπολιτισμικό και μη εθνικό χαρακτήρα της βενετικής κοινωνίας: «Οι Έλληνες, οι Δαλματοί, οι Φριουλάνοι και οι Λομβαρδοί που αποτελούσαν υπηκόους της πόλης των λιμνοθαλασσών ήταν όλοι ζωτικά στοιχεία του βενετικού κράτους, με αποτέλεσμα ο λέων του Αγίου Μάρκου να μη στήσει ποτέ και τα τέσσερά του πόδια σταθερά στο ιταλικό έδαφος» (Lane 1973: 431, Lane 2007: 602).

σμοί αντιμετωπίζονταν με συλλογικό και στατιστικό τρόπο – υπό απρόσωπους όρους. Το βενετικό καπιταλιστικό κράτος, χωρίς να αποτελεί εθνικό κράτος, δημιούργησε με επιτυχία μορφές οικονομικής και κοινωνικής διάδρασης, καταστολής, «δημοκρατικής αντιπροσώπευσης» και νομιμοφροσύνης προς τις αρχές, που διευκόλυναν τη διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, διατηρώντας παράλληλα μια πολυπολιτισμική κοινωνία.¹⁶

4. Η υποκαταναλωτική θεώρηση και η αστική ιδεολογία του εθνικισμού

Η ιδέα ότι ο καπιταλισμός απέτυχε να σταθεροποιηθεί στην «Ιταλία» δεν εισάγεται για πρώτη φορά από τον Αλτουσέρ. Αποτελεί κοινό τόπο σε εκείνον τον αγγλοσαξονικό μαρξισμό που οι θεωρητικές καταβολές του εντοπίζονται στην παράδοση που εγκαινίασε ο Μόρις Ντομπ (βλ. παραπάνω)

Για παράδειγμα, ο Πέρυ Άντερσον, σε ένα βιβλίο που κυκλοφόρησε το 1974, όταν αναφέρεται στον ρόλο του απολυταρχικού κράτους κατά τη διαδικασία «μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό», εισάγει την ιδέα της «αποτυχίας» των ιταλικών κρατών να αποτελέσουν μέρος αυτής της μετάβασης: παρά το γεγονός ότι αυτά τα κράτη εισήγαγαν θεσμούς και πολιτικές που προσιδιάζουν προς τον απολυταρχισμό, εντούτοις, λόγω της «πρόωρης ανάπτυξης» του «εμπορικού κεφαλαίου» στο εσωτερικό τους, δεν μπόρεσαν να παραγάγουν το «φεουδαρχικό εθνικό» κράτος που, κατά τον Άντερσον, είναι απαραίτητο για την εν λόγω «μετάβαση».

¹⁶ Κατά τον 17^ο αιώνα, ο Άγγλος θεωρητικός του ρεπουμπλικανισμού (του πολιτικού συστήματος της Δημοκρατίας), James Harrington, στο σημαίνον για την εποχή έκδοσής του βιβλίο του *The Commonwealth of Oceana* (που δημοσιεύτηκε το 1656 και ήταν αφιερωμένο στον Όλιβερ Κρόμγουελ, «την Υψηλότητά Του τον Λόρδο Προστάτη της Αγγλίας, της Σκωτίας και της Ιρλανδίας») θεωρεί τη Βενετία ως «μοντέλο» για τη Βρετανική Κοινοπολιτεία (το βρετανικό κράτος), τονίζοντας ότι «η Βενετία, αν και δεν περιλαμβάνει τον λαό, ποτέ δεν τον απέκλεισε» (Harrington 1992 [1656]: 17). Προχωρώντας ακόμη περισσότερο, υποστηρίζει: «Η κοινοπολιτεία της Βενετίας, αυτή η οποία ανάμεσα σε όλες τις άλλες είναι η πλέον εξισωτική στο σύνταγμα, είναι εκείνη στην οποία δεν υπήρξε ποτέ σύγκρουση μεταξύ της γερουσίας και του λαού [...]. Δεν έχω μπει σε μια πιο συγκεκριμένη περιγραφή αυτού του τρόπου ψηφοφορίας, διότι εκείνος της Βενετίας, που αποτελεί το χαρακτηριστικό πρότυπο, είναι από όλους τους άλλους ο πιο τέλειος» (Harrington 1992 [1656]: 33, 34). Και ο Μπαρούχ Σπινόζα, γράφοντας το 1676-1677 υποστηρίζει: «Για να έχουν όλοι οι πατρίκιοι ίση εξουσία ως προς την λήψη αποφάσεων και την επιλογή κρατικών λειτουργών, καθώς και για να εξασφαλίζεται η ταχεία διεκπεραίωση όλων των υποθέσεων, θα πρέπει να υιοθετηθεί απολύτως η διαδικασία που ακολουθείται στη Βενετία» (Σπινόζα 1996: 201, η έμφαση προστέθηκε).

«Το απολυταρχικό κράτος εμφανίστηκε την εποχή της Αναγέννησης. Πάρα πολλές από τις ουσιαστικές τεχνικές του – διοικητικές και διπλωματικές – εφαρμόστηκαν για πρώτη φορά στην Ιταλία. Είναι επομένως απαραίτητο να ρωτήσουμε: γιατί η ίδια η Ιταλία δεν δημιούργησε ποτέ έναν εθνικό απολυταρχισμό; [...] Ο βασικός καθοριστικός παράγοντας της αποτυχίας δημιουργίας εθνικού απολυταρχισμού πρέπει ν' αναζητηθεί αλλού. Βρίσκεται ακριβώς στην πρόωρη ανάπτυξη *εμπορικού κεφαλαίου* στις πόλεις της βόρειας Ιταλίας, που εμπόδισε την εμφάνιση ενός ισχυρού αναδιοργανωμένου *φεουδαρχικού* κράτους σε εθνικό επίπεδο. Ο πλούτος και η ζωτικότητα των λομβαρδικών και τοσκανικών κοινοτήτων νίκησαν την πιο σοβαρή προσπάθεια εγκαθίδρυσης μιας ενοποιημένης φεουδαρχικής μοναρχίας, η οποία θα μπορούσε να είχε αποτελέσει τη βάση για ένα μεταγενέστερο απολυταρχισμό» (Anderson 1986: 142-143).

Ο Χένρυ Χέλερ, ακολουθώντας το πνεύμα του Άντερσον, φαίνεται να πιστεύει επίσης σε μια «πολιτική αποτυχία» των «εμπόρων καπιταλιστών», η οποία τεκμηριώνεται σε σχέση με μια υποτιθέμενη ήδη υπάρχουσα «Ιταλία»!

«Τελικά η πρόταση του Άντερσον ότι η αποτυχία του ιταλικού καπιταλισμού ήταν πολιτική φαίνεται πειστική. Η *ανικανότητα της Ιταλίας* να ενοποιηθεί σε ένα πρώιμο νεωτερικό εδαφικό κράτος έθεσε τα όρια στην ανάπτυξη του καπιταλισμού της. Αναμφισβήτητα, αυτή η αποτυχία συνδέθηκε με την εδραιωμένη τοπική εξουσία των ίδιων αυτών εμπόρων καπιταλιστών. Διαδοχικές προσπάθειες για την πραγματοποίηση μιας τέτοιας ενοποιητικής επανάστασης από τα πάνω, από αυτοκράτορες ή δεσπότες κατά την ύστερη μεσαιωνική περίοδο είχαν ηττηθεί. Η αποτυχία εμπόδιζε την εμφάνιση μιας εθνικής αγοράς και μιας εθνικής πολιτικής οντότητας που να μπορεί να υπερασπιστεί την Ιταλία στρατιωτικά και οικονομικά από ξένες εισβολές» (Heller 2011: 60, η έμφαση προστέθηκε).

Ο Χέλερ εισάγει εδώ και μια επιπλέον ιδέα, πέραν της πεποίθησης για την ύπαρξη μιας αείποτε παρούσας Ιταλίας: Αυτήν της εθνικής (εσωτερικής) αγοράς, που λειτουργεί ως προϋπόθεση για την εδραίωση του καπιταλισμού, η ανάπτυξη του οποίου βασίζεται ακριβώς στην εσωτερική ζήτηση για τα καπιταλιστικά παραγόμενα εμπορεύματα. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια αντιστροφή του βέλους αιτιότητας: το αίτιο θεωρείται αποτέλεσμα και το αποτέλεσμα αίτιο. Πρόκειται δηλαδή για την παραδοσιακή υποκαταναλωτική προσέγγιση περί «του ζητήματος της εσωτερικής αγοράς», η οποία αποτελούσε, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το βασικό δόγμα του μαρξισμού των Ναρόντικων, και στην οποία άσκησε σφοδρή κριτική ο Λένιν (βλ. Milios 2018 και Μηλιός 2020, κεφ. 3). Όταν οι Ναρόντικοι επιχειρηματολόγούσαν ότι η φτώχεια των χωρικών δεν άφηνε καμιά πιθανότητα να αναπτυχθεί μια αξια λόγου εσωτερική αγορά και συνεπώς ο καπιταλισμός στη Ρωσία, ο Λένιν

απαντούσε: «δεν υπάρχει καθόλου ζήτημα εσωτερικής αγοράς, σαν ξεχωριστό αυτοτελές ζήτημα που να τίθεται ανεξάρτητα από το ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού» (Λ.Α. τ. 3: 59, η έμφαση προστέθηκε).¹⁷

Μια υποκαταναλωτική λογική ανάλογη με εκείνη των Ναρόντνικων διατυπώνεται επίσης αναφορικά με την «Ιταλία» από τον Ρόμπερτ Μπρένερ:

«Συναφώς, η καθυστερημένη, σε μεγάλο βαθμό χωριάτικη γεωργία, φαίνεται ότι έχει αποκοπεί κατά μέγα μέρος από τη δυνατότητα ανάπτυξης μιας σημαντικής εσωτερικής αγοράς στην ίδια την Ιταλία» (Brenner 1976: 67).

Όταν ο Λουί Αλτουσέρ υποστηρίζει ότι στην «Ιταλία» δεν στέρωσε η συνάντηση ανάμεσα στον κάτοχο χρήματος και τον προλετάριο, στην ουσία επαναλαμβάνει τα επιχειρήματα των συγγραφέων που μόλις αναφέραμε. Γράφει:

«Μπορούμε ακόμη να πάμε πιο πέρα και να υποθέσουμε ότι η συνάντηση έλαβε χώρα στην ιστορία πολλές φορές πριν να πιάσει στη Δύση, αλλά δεν “έπιασε” τότε, ελλείψει ενός στοιχείου ή της διάταξης των στοιχείων. Το μαρτυρούν τα ιταλικά κράτη της κοιλάδας του Πάδου του δεκάτου τρίτου και του δεκάτου τετάρτου αιώνα, όπου όντως υπήρχε ο άνθρωπος των σκούδων, η τεχνολογία και η ενέργεια (μηχανές κινούμενες από την υδραυλική δύναμη του ποταμού), και τα εργατικά χέρια (οι άνεργοι χειροτέχνες), και όπου, ωστόσο, το φαινόμενο δεν “έπιασε”. Έλειπε πιθανώς (ίσως: δεν πρόκειται παρά για μια υπόθεση) αυτό που αναζητούσε απεγνωσμένα ο Μακιαβέλι μέσα από την έκκληση για ένα εθνικό κράτος, δηλαδή μια εσωτερική αγορά ικανή να απορροφήσει την εφικτή παραγωγή» (Αλτουσέρ 2004: 88).

Η υποκαταναλωτική προσέγγιση που φαντασιώνεται ότι μόνο ένα «εθνικό κράτος» (ιδού η ιστορική αναγκαιότητα του έθνους!) μπορεί να εξασφαλίσει «μια εσωτερική αγορά ικανή να απορροφήσει την εφικτή παραγωγή» δεν είναι μόνο θεωρητικά εσφαλμένη. Αγνοεί επίσης τα στοιχειώδη ιστορικά δεδομένα. Το βενετικό κράτος, λόγω ακριβώς του, για την εποχή, ψηλού βαθμού καπιταλιστικής ανάπτυξης, χαρακτηριζόταν από μια ιδιαίτερα αναπτυγμένη εσωτερική αγορά, γεγονός που αντικατοπτριζόταν και στο μέγεθος του κρατικού προϋπολογισμού. Όπως σημειώνει ο Φερνάντ Μπρωντέλ, μέχρι τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, «η παγκόσμια οικονομία επικεντρωνόταν στη Βενετία» (Braudel 1984: 124). Ο συνολικός κρατικός προϋπολογισμός της Βενετίας κατά τη δεκαετία του 1420 (στον οποίο συμπεριλαμβάνονταν τα εδάφη του Stato da Màr και της Terraferma) ήταν ίσος ή και μεγαλύτερος από αυτόν των αναδυόμενων εδαφικών «εθνικών-απολυταρχικών» κρατών, της Αγ-

¹⁷ Για τις υποκαταναλωτικές προσεγγίσεις στο εσωτερικό του δυτικού μαρξισμού βλ. Μηλιός 2001.

γλίας, της Ισπανίας, ή της Γαλλίας, παρά το γεγονός ότι τα νέα εδαφικά κράτη περιλάμβαναν πληθυσμούς πάνω από δέκα φορές μεγαλύτερους από εκείνον της βενετικής αυτοκρατορίας. Ο Μπρωντέλ διατυπώνει ως εξής τη σύγκρισή του μεταξύ των κρατικών προϋπολογισμών της Βενετίας και της Γαλλίας κατά την περίοδο αυτή:

«Στα έσοδα της Signoria (750.000 δουκάτα) θα πρέπει να προσθέσουμε αυτά της Terraferma (464.000) και της αυτοκρατορίας – του Mar ή της θάλασσας όπως ονομάστηκε (376.000). Το σύνολο (1.615.000 δουκάτα) θέτει τον βενετικό προϋπολογισμό στην πρώτη γραμμή των προϋπολογισμών στην Ευρώπη – αλλά ακόμα αυτό δεν είναι ολόκληρη η ιστορία. Διότι, αν ο πληθυσμός ολόκληρου του βενετικού συμπλέγματος (πόλη, Terraferma και αυτοκρατορία) εκτιμάται σε περίπου ενάμισι εκατομμύριο κατ' ανώτατο όριο και αυτός της Γαλλίας υπό τον Κάρολο VI σε δεκαπέντε εκατομμύρια (για τους σκοπούς ενός πολύ χοντρικού υπολογισμού), τότε η τελευταία, με δέκα φορές περισσότερους κατοίκους, θα έπρεπε να είχε προϋπολογισμό δέκα φορές μεγαλύτερο από αυτόν της Βενετίας – δηλαδή 16 εκατομμύρια δουκάτα. Το πενιχρό μέγεθος του γαλλικού προϋπολογισμού, ένα εκατομμύριο, αρκεί για να υπογραμμίσει τη συντριπτική υπεροχή των πόλεων-κρατών σε σύγκριση με τις “εδαφικές” οικονομίες και επιτρέπει σε κάποιον να φανταστεί τι σήμαινε αυτή η πρώιμη συγκέντρωση κεφαλαίου για μια μόνη πόλη» (Braudel 1984: 120).

Όμως, το πρόβλημα με την προσέγγιση του Αλτουσέρ (όπως και των άλλων μαρξιστών που αναφέραμε), δεν είναι απλώς ότι παραμένει δέσμια της υποκαταναλωτικής θεωρίας, όντας ταυτόχρονα ιστορικά ατεκμηρίωτη. Ταυτόχρονα, υποκλίνεται στην αστική ιδεολογία του εθνικισμού, και συγκεκριμένα στην ιδέα για τη διαχρονική ύπαρξη του έθνους ανά τους αιώνες, ή έστω στην ιδέα ότι οι πληθυσμοί των κρατών που τον 16^ο ή τον 17^ο αιώνα ονομάζονταν Γαλλία ή Ισπανία κλπ., ήταν αντίστοιχα Γάλλοι ή Ισπανοί κλπ. με τη σύγχρονη έννοια, εντάσσονταν στο γαλλικό, το ισπανικό κλπ. έθνος.

Ωστόσο, όπως έδειξε ο Έρικ Χομπσμπάουμ, η αρχή της εποχής των εθνών και του εθνικισμού στην Ευρώπη τοποθετείται στις αρχές και μέσα τον 19^ο αιώνα, με τα πρώτα βήματα που έχουν γίνει στα τέλη του 18^{ου} αιώνα: ουσιαστικά πρόκειται για μια διαδικασία με σημείο εκκίνησης τη Γαλλική Επανάσταση (βλ. επίσης Μηλιός 2018-2019). Αυτό σημαίνει ότι η διαδικασία της οικοδόμησης του έθνους ξεκίνησε στην Ευρώπη αιώνες μετά από τότε που ο καπιταλισμός εγκαθίδρυσε την κυριαρχία του σε πολλούς κοινωνικούς σχηματισμούς και τμήματα της ηπείρου.¹⁸ Το (ιταλικό) έθνος δεν υπήρχε πριν το 19^ο

¹⁸ Το έθνος (δηλαδή η εθνική-εθνικιστική ιδεολογία) αποτελεί ένα ιστορικά νεότερο τύπο ιδεολογικής κυριαρχίας της άρχουσας αστικής τάξης επί των υφιστάμενων την καπιταλιστική εκμετάλλευση υποτελών τάξεων (που αναπτύχθηκε δίπλα και πάνω στις άλλες μορφές ιδεολογικής εξουσίας εντός των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματι-

αιώνα, δηλαδή διαμορφώθηκε αιώνες μετά την επικράτηση του καπιταλισμού στη Βενετία, τη Γένοβα, τη Φλωρεντία και την υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη. Οι φονικοί-καταστροφικοί βενετο-γενουατικοί πόλεμοι, που ξεκίνησαν ήδη στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα, δεν ήταν εμφύλιοι πόλεμοι! Ούτε καν για τους σύγχρονους εθνικιστές Ιταλούς ιστορικούς!¹⁹ Αναφορικά με την Ιταλία, ο Χομπσμπάουμ παρατηρεί:

«Στις μέρες του Mazzini [...] για το μεγάλο μέρος των Ιταλών, το Risorgimento δεν υπήρχε, ούτως ώστε, όπως παραδέχτηκε ο Massimo d'Azeglio στην περίφημη φράση του: “Έχουμε κάνει την Ιταλία, τώρα πρέπει να κάνουμε τους Ιταλούς”» (Hobsbawm 1994: 68).

«Εάν η γαλλική γλώσσα διέθετε τουλάχιστον ένα κράτος του οποίου θα μπορούσε να είναι η “εθνική γλώσσα”, για την Ιταλική Ενοποίηση η μοναδική βάση ήταν η ιταλική γλώσσα, η οποία ένωνε τη μορφωμένη ελίτ της χερσονήσου, αναγνώστες και συγγραφείς, παρόλο που υπολογίστηκε ότι τη στιγμή της ενοποίησης (1860) μόνο το 2,5% του πληθυσμού χρησιμοποιούσε αυτή τη γλώσσα για καθημερινούς σκοπούς» (Hobsbawm 1994: 89-90).

5. Η «Ιταλία» της εποχής του Μακιαβέλι

Την εποχή που ο Μακιαβέλι γράφει τον *Ηγεμόνα* (1513), η ιταλική χερσόνησος σπαρασσόταν από τους λεγόμενους «Μεγάλους Ιταλικούς Πολέμους» (1494-1559), στους οποίους εμπλέκονταν και οι αυτοκρατορίες της Γαλλίας και της Ισπανίας. Ειδικότερα κατά τον «Πόλεμο του συνασπισμού του Cambrai»

σμών, βλ. Milios 2018 και Μηλιός 2020, κεφ. 11), ο οποίος συνδέεται με τη διάχυση και κυριαρχία της ξενοφοβίας και του ρατσισμού. Όπως παρατηρεί ο Χομπσμπάουμ: «η πράξη του εκδημοκρατισμού της πολιτικής, δηλαδή της μετατροπής των υπηκόων σε πολίτες, τείνει να παράγει μια λαϊκιστική συνείδηση [...] Η εποχή που ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής ζωής κατέστησε αναγκαίο [...] να συνδέσουμε τα πάντα με το κράτος και τη σημαία, ήταν επίσης η εποχή που τα λαϊκά εθνικιστικά, ή πάντως τα ξενοφοβικά αισθήματα και αυτά της εθνικής υπεροχής που κήρυττε η νέα ψευδο-επιστήμη του ρατσισμού κατέστη ευκολότερο να κινητοποιηθούν» (Hobsbawm 1994: 127, 130).

¹⁹ Όπως επισημαίνει ο Αμερικανός ιστορικός Φρέντερικ Λέιν, «[...] ο ρεπουμπλικανισμός έδωσε στον πολιτισμό της Ιταλίας από το 13^ο έως τον 16^ο αιώνα την ιδιαίτερη ποιότητά του» (Lane 1966: 520). Όμως, «δεν θα έπρεπε να αναμένουμε από τους Ιταλούς ιστορικούς να αναλάβουν ηγετικό ρόλο στην επισήμανση αυτού του ρεπουμπλικανικού στοιχείου της ιστορίας τους. Όπως συμβαίνει σήμερα και με τα μέλη του ιστορικού επαγγέλματος σε άλλες χώρες, [...] ενδιαφέρονται κυρίως για τον εθνικισμό του δικού τους έθνους. Πολλοί από αυτούς παραμένουν προσκολλημένοι στο ζήτημα της εθνικής ενότητας, ακόμη και όταν περιγράφουν μια περίοδο κατά την οποία η ενότητα αυτή ήταν εμφανής δια της απουσίας της» (Lane 1966: 536).

(1508-1516), η Βενετία πολέμησε αρχικά εναντίον ενός συνασπισμού αποτελούμενου από τη Γαλλία, την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, τα Παπικά Κράτη, την Ισπανία και το Δουκάτο της Φεράρα (1508-1510), ενώ στην τελική φάση του Πολέμου (1513-1516), έχοντας συμμαχήσει με τη Γαλλία και το Δουκάτο της Φεράρα, πολέμησε εναντίον του συνασπισμού Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, Παπικών Κρατών, Ισπανίας, Αγγλίας, Δουκάτου του Μιλάνου και Ελβετών μισθοφόρων, επιτυγχάνοντας να ανακτήσει τα εδάφη της Terraferma που είχαν περιέλθει στους αντιπάλους της κατά την πρώτη φάση του πολέμου.

Κατά τη διάρκεια των «Μεγάλων Ιταλικών Πολέμων», ακουγόταν συχνά, από διάφορες πλευρές, το σύνθημα της «απελευθέρωσης της Ιταλίας», χωρίς εντούτοις το περιεχόμενό του να σχετίζεται με τις μετέπειτα ιδέες της εθνικής ανεξαρτησίας, της «ενοποίησης» και του αλυτρωτισμού, που αναδύθηκαν πολύ αργότερα, την «εποχή των εθνών», μετά τη Γαλλική Επανάσταση.

Αλλά και πριν την εποχή των Μεγάλων Ιταλικών Πολέμων, οι όποιες σποραδικές αναφορές στην «Ιταλία» δεν θα πρέπει να γίνονται αντιληπτές στο πλαίσιο των σύγχρονων εθνικών ιδεολογιών. Για τους πολιτικούς ηγέτες και τους διανοούμενους των υφιστάμενων κρατών στην ιταλική χερσόνησο πριν από τον 19^ο αιώνα, η «Ιταλία» ήταν, στην καλύτερη περίπτωση, ένα «όραμα» ή μια «πολιτιστική συνείδηση» (Gramsci 2007: 60) σε βαθμό παρόμοιο με εκείνον που ήταν η «Ευρώπη» για τα ευρωπαϊκά κράτη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

«Όταν ο Πετράρχης έκανε έκκληση για ειρήνη μεταξύ Βενετίας και Γένοβας, καλώντας τις δύο πόλεις ν' αναγνωρίσουν ότι ήταν μέρη ενός ευρύτερου συνόλου, της Ιταλίας [...], καμιά απ' τις δυο δεν συγκινήθηκε από την έκκληση περισσότερο απ' ό,τι θα είχαν συγκινήθει η Αγγλία και η Γερμανία το 1915 από μια έκκληση στο όνομα της ευρωπαϊκής εθνικότητας» (Lane 2007: 263).²⁰

²⁰ Ο Πετράρχης έγραψε στον δόγη της Βενετίας Andrea Dandolo γύρω στο 1350: «Σας παρακαλώ να μην αφήσετε την ακμάζουσα Δημοκρατία που βρίσκεται υπό τη φροντίδα σας και όλο αυτό το πλούσιο και υπέροχο τμήμα της Ιταλίας που βρίσκεται ανάμεσα στις Άλπεις και στα Απένινα, να πέσει θύμα πεινασμένων ξένων λύκων, από τους οποίους, όπως επαναλαμβάνω συνεχώς, η σοφή Φύση μας έχει διαχωρίσει με τις κορυφογραμμές των ίδιων των Άλπεων» (παρατίθεται από τον Whitfield 1966: 31). Συγκριτικά παραθέτω το ακόλουθο απόσπασμα από τα *Τετράδια της φυλακής*, που έγραψε ο Antonio Gramsci στις αρχές της δεκαετίας του 1930: «Υπάρχει σήμερα μια ευρωπαϊκή πολιτιστική συνείδηση και υπάρχει ένας μακρύς κατάλογος δημόσιων δηλώσεων από διανοούμενους και πολιτικούς που υποστηρίζουν ότι είναι αναγκαία μια ευρωπαϊκή ένωση. Είναι εύλογο να πούμε ότι η πορεία της ιστορίας κατευθύνεται προς αυτήν την ένωση και ότι υπάρχουν πολλές υλικές δυνάμεις που θα μπορέσουν να αναπτυχθούν μόνο μέσα σε αυτή την ένωση. Εάν η ένωση αυτή αποκτήσει ύπαρξη σε χρόνια, η λέξη “εθνικισμός” θα έχει την ίδια αρχαιολογική αξία με αυτήν που έχει σήμερα το ανήκειν στον “δήμο”» (Gramsci 2007: 60-61). Λιγότερο από μια δεκα-

Παρ' όλο που ο Μακιαβέλι στον *Ηγεμόνα* υποστήριζε ότι «είναι καιρός πια η Ιταλία να βρει τον ελευθερωτή της», ο οποίος «ν' αναλάβει το έργο της εθνικής και λαϊκής απολύτρωσης» (Machiavelli χ.χ.έ: 128), το έθνος και ειδικότερα η Ιταλία με τη σύγχρονη έννοια δεν υπήρχαν. Ο Μακιαβέλι δεν ήταν προφήτης του εθνικισμού. Το έθνος αναδύεται μόνο όταν ο εθνικισμός και η «εθνική ιδέα» γίνεται μαζικό κίνημα ή τουλάχιστον αναγνωρίζεται ως ιδεολογική,²¹ συναισθηματική και πολιτική στάση από ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού, όπως πειστικά έδειξε η ανάλυση του Χομπσμπάουμ.

6. Το αστικό κράτος και ο Μακιαβέλι

Ο Μακιαβέλι παρατηρεί το αστικό κράτος και την καπιταλιστική εξουσία εντός της οποίας ζει (στη Δημοκρατία της Φλωρεντίας των αρχών του 16^{ου} αιώνα) και οραματίζεται την επέκταση της κυριαρχίας της. Δεν κατέχει όμως τις έννοιες του καπιταλιστικού κράτους, της ταξικής εξουσίας, ή της ταξικής πάλης. Ο Μακιαβέλι δεν είναι Μαρξ. Περιγράφει κάτι (το καπιταλιστικό κράτος και την αστική πολιτική εξουσία) του οποίου δεν έχει σχηματιστεί ακόμα η έννοια. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, σε σχέση με τη μαρξιστική θεωρία του κράτους, οι προσεγγίσεις του παίζουν ένα ανάλογο ρόλο με αυτόν της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας ως προς τη μαρξική Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Ο Αλτουσέρ είχε αναδείξει στο παρελθόν αυτό το ζήτημα:

«Ο Μαρξ είναι σε σχέση με της προκατόχους του στη θεωρία της υπεραξίας, ό,τι ο Λαβουαζιέ σε σχέση με τον Πρίστλεϋ και τον Σέελε. Πολύ πιο πριν από τον Μαρξ είχε εντοπισθεί η ύπαρξη (die Existenz) του τμήματος της αξίας του προϊόντος, που ονομάζουμε (nennen) τώρα υπεραξία. Είχε λεχθεί επίσης, λιγότερο ή περισσότερο καθαρά, σε τι έγκειται: στο προϊόν της εργασίας για την ιδιοποίηση του οποίου δεν πληρώνεται το ισοδύναμο. Δεν έφτασαν όμως πιο πέρα (weiter aber kam man nicht). [...] Και εμφανίζεται ο Μαρξ. Και έρχεται σε πλήρη αντίθεση με όλους της προκατόχους του (in direktem Gegensatz zu allen seinen Vorgängern). Εκεί που εκείνοι έβλεπαν μια λύση (Lösung), αυτός είδε μόνο ένα πρόβλημα (Problem). Είδε [...] ότι εδώ δεν πρόκειται για την απλή διαπίστωση ενός οικονομικού γεγονότος ούτε για τη σύγκρουσή του με την αι-

ετία μετά τη συγγραφή αυτών των γραμμών, το 1939, τέθηκε σε κίνηση η πιο τρομερή σφαγή στην ιστορία μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών.

²¹ Αναλύοντας την έννοια της ιδεολογίας, ο Antonio Gramsci κάνει την ακόλουθη παρατήρηση: «Δεν πρέπει να σκεφτόμαστε την “ιδεολογία” ή τις πεποιθήσεις ως κάτι τεχνητό και μηχανικά υπερτιθέμενο (όπως ένα ένδυμα πάνω στο δέρμα, σε αντίθεση με το δέρμα, το οποίο παράγεται οργανικά από ολόκληρο τον βιολογικό οργανισμό ενός πλάσματος) αλλά μάλλον ως κάτι που παράγεται ιστορικά, ως μια αδιάκοπη πάλη» (Gramsci 1996: 56-57).

ώνια δικαιοσύνη και την αληθινή ηθική, αλλά για ένα γεγονός (Tatsache) που επρόκειτο να ανατρέψει (umwälzen) ολόκληρη την οικονομία, και έδινε το κλειδί για την κατανόηση του συνόλου (gesamten) της καπιταλιστικής παραγωγής – σε όποιον ήξερε να το χρησιμοποιήσει. Ξεκινώντας από αυτό το γεγονός, εξέτασε (untersuchte) το σύνολο των κατηγοριών που είχε βρει καθιερωμένες, όπως ακριβώς ο Λαβουαζιέ είχε εξετάσει τις καθιερωμένες κατηγορίες της φλογιστικής χημείας ξεκινώντας από το οξυγόνο. Για να μάθει τι ήταν η υπεραξία, έπρεπε να μάθει τι είναι η αξία. Η ίδια η θεωρία της αξίας του Ρικάρντο έπρεπε προπάντων να υποβληθεί σε κριτική» (Αλτουσέρ 2003: 387-388).

Εντούτοις, στα ύστερα γραπτά του Αλτουσέρ, ο Μακιαβέλι παρουσιάζεται σαν κάτι διαφορετικό: ένας προφήτης του εθνικού φαινομένου (του εθνικισμού), τρεις αιώνες πριν αυτό σχηματιστεί εντός των υπάρχοντων καπιταλιστικών κρατών. Και κάτι επιπλέον: το έθνος (το εθνικό κράτος) θεωρείται ως το έδαφος (και η προϋπόθεση) που καθιστά δυνατή τη γένεση του καπιταλισμού. Στο βάθος αυτών των θεωρήσεων ελλοχεύει η αστική ιδεολογία του εθνικισμού, που ισχυρίζεται επίμονα ότι οι άνθρωποι καθορίζονται προ πάντος από την εθνική τους καταγωγή, η οποία αποτελεί το υπόβαθρο των (μεταγενέστερων) κοινωνικών μετασχηματισμών.

Βιβλιογραφία

- Αλτουσέρ, Λουί (2003), «Το αντικείμενο του *Κεφαλαίου*», στο Althusser κ.ά.: 277-454.
Αλτουσέρ, Λουί (2004), «Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης», *Θέσεις*, τ. 88: 86-93.
Althusser, Louis (2006), *Philosophy of the Encounter: Later writings 1978-87*, London: Verso.
Αλτουσέρ, Λουί (2015), *Για τον Μαρξ*, Αθήνα: εκτός γραμμής.
Αλτουσέρ, Λουί (2020), «Γκράμσι ή Μακιαβέλι», *Θέσεις* τ. 151: 29-45.
Althusser, Louis, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Ranciere (2003), *Να Διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
Anderson, Perry (1986), *Το απολυταρχικό κράτος*, Αθήνα: Οδυσσέας.
Balibar, Étienne (2003), «Σχετικά με τις θεμελιώδεις έννοιες του ιστορικού υλισμού» στο Althusser κ.ά.:
Braudel, Fernand (1984), *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Vol. 3: The Perspective of the World*, New York: Harper & Row.
Brenner, Robert (1976), «Agrarian Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe», *Past and Present*, No. 70: 30-75.
Deleuze, Gilles and Felix Guattari (1983), *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
Deleuze, Gilles and Felix Guattari (1987), *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophre-*

- nia, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dobb, Maurice (1975), *Studies in the Development of Capitalism*. New York: International Publishers.
- Gramsci, Antonio (1996), *Prison Notebooks*, Vol. 2, New York: Columbia University Press.
- Gramsci, Antonio (2007), *Prison Notebooks*, Vol. 3, New York: Columbia University Press.
- Harrington, James (1992 [1656]), *The Commonwealth of Oceana*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Heller, Henry (2011), *The Birth of Capitalism: A Twenty-First-Century Perspective*, London: Pluto Press.
- Hobsbawm, Eric J. (1994), *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Holton, David (ed.) (2006), *Literature and society in Renaissance Crete*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kyrtatas, Dimitris (2011), "Slavery and Economy in the Greek World", in Keith Bradley and Paul Cartledge (eds.), *The Cambridge World History of Slavery*, Cambridge: Cambridge University Press: 91-111.
- Lane, Frederic C. (1966), *Venice and History: The Collected Papers of Frederic C. Lane*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Lane, Frederic C. (1973), *Venice, A Maritime Republic*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Lane, Frederic C. (2007), *Βενετία η θαλασσοκράτειρα. Ναυτιλία-Εμπόριο-Οικονομία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Λένιν, Βλαντιμίρ, I. (1980), *Άπαντα [Λ.Α.]*, τ. 1, 2, 3, 4, 31, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Machiavelli, Niccolò (χ.χ.έ.) *Ο ηγεμόνας*, Αθήνα: Αναγνωστίδης.
- Maltezou, Chryssa (2006), "The historical and social context", in Holton (ed.), *Literature and society in Renaissance Crete*, Cambridge: Cambridge University Press: 17-48.
- Μαρξ, Καρλ (1978-α), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος πρώτος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Καρλ (1978-β), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος τρίτος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Καρλ (1990), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος Β΄*. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μέρινγκτον, Τζων (1982), «Πόλη και ύπαιθρος στη μετάβαση προς τον καπιταλισμό», σε Ντομπ κ.ά.: 245-284.
- Μηλιός, Γιάννης (2001), «Η θεωρία της υποκατανάλωσης και ο Tugan Baranowsky», *Θέσεις* τ. 74: 13-37.
- Milios, John (2018), *The Origins of Capitalism as a Social System. The Prevalence of an Aleatory Encounter*, London and New York: Routledge.
- Μηλιός, Γιάννης (2018-2019), Σεμινάριο: *Θεωρία και ιστορία του καπιταλισμού και το εθνικό*

- φαινόμενο. Η ελληνική περίπτωση, <http://users.ntua.gr/jmilios/pa.html>
- Μηλιός, Γιάννης (2020), *Βενετία: Μια συνάντηση που στέριωσε απρόβλεπτα. Πραγματεία για τον καπιταλισμό και τη διαδικασία γένεσής του*, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Ντομπ, Μώρις (1982), «Απάντηση», σε Ντομπ κ.ά.: 82-98.
- Ντόμπ, Μώρις, Πωλ Σουήζυ, Ρόντι Χίλτον, Κοατσίρο Τακαχάσι, Κρίστοφερ Χιλ, Ζωρζ Λεφέμπρ, Τζουλιάνο Προκάτσι, Έρικ Χομπσμπάουμ, Τζων Μέρινγκτον (1982), *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- O'Connell, Monique (2009), *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Πασουκάνις, Γιεβγκένι (2017), «Οικονομία και νομική ρύθμιση», *Θέσεις*, τ. 142: 55-89.
- Σπινόζα, Μπαρούχ (1996), *Πολιτική πραγματεία*, Αθήνα: εκδ. Πατάκη.
- Ste. Croix, G.E.M., de. (2004), *Athenian Democratic Origins and other Essays*, Oxford: Oxford University Press.
- Whitfield, John Humphreys (1966), *Petrarch and the Renaissance*, New York: Haskell House.

